

51. Adanmış Zahid Farkad es-Sabahî'nin Ermenistan'dan Basra'ya Uzanan Zühd Serüveni¹

Abdülrakip ARSLAN²

APA: Arslan, A. (2024). Adanmış Zahid Farkad es-Sabahî'nin Ermenistan'dan Basra'ya Uzanan Zühd Serüveni. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (41), 992-1008. DOI: <https://zenodo.org/record/13337909>

Öz

Bu çalışma, Farkad es-Sabahî'nin hayatı ve tasavvufî düşünce içerisindeki rolünü incelemektedir. Farkad, Hasan-ı Basrî'nin öğrencilerinden olup, sıkı bir zühd anlayışı ve yün cübbe giyme alışkanlığıyla bilinir. Ermeni asıllı olan Farkad, Hıristiyanlıktan İslam'a geçmiştir ve bu dönüşüm sürecinde manevi hayatta derin tecrübeler edinmiştir. Emevi hanedanının zulmünden şikayetçi olan Farkad, aynı zamanda Şam yönetimine de mesafeli durmuştur. Çalışmada, Farkad'ın zühd, muhabbet, hüzn ve fütüvvet anlayışları detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca, Farkad'ın rivayet ettiği hadisler ve bu rivayetlerin tasavvuf düşüncesi üzerindeki etkileri de incelenmiştir. Farkad'ın hayatı, İslam'ın erken dönemindeki tasavvufî değerlerin ve zahit yaşam tarzının somut bir ifadesidir. Onun yaşamı, toplumsal adalet ve manevi arayışın bir örneği olarak önemli bir kaynaktır. Farkad'ın hayatı ve öğretileri, tasavvufun İslam dünyasındaki yerini ve etkisini anlamak için kritik bir öneme sahiptir. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla ülkemizde bugüne kadar Farkad as-Sabahî ile ilgili ayrıntılı bir çalışmanın henüz yapılmamış olması da konuyu önemli hale getirmektedir. Bu bağlamda, Farkad es-Sabahî'nin yaşamı ve düşünceleri, İslam tarihinin ve tasavvufî geleneğin anlaşılmasına katkı sağlayacak niteliktedir. Çalışmada, Farkad'ın hayatı ve öğretilerinin yanı sıra, onun tasavvuf üzerindeki etkileri ve günümüze yansımaları da incelenmiştir. Bu inceleme, Farkad'ın manevi yolculuğu ve tasavvufun şekillenmesinde oynadığı rolün daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Farkad es-Sabahî, Zühd, Fütüvvet

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: %1

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 03.06.2024-**Kabul Tarihi:** 20.08.2024-**Yayın Tarihi:** 21.08.2024; **DOI:** <https://zenodo.org/record/13337909>

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlüme

² Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Arapça Mütercim ve Tercümanlık ABD / Dr., Siirt University, Faculty of Literature, Department of Arabic Translation and Interpreting (Siirt, Türkiye), a.rakip47@hotmail.com, **ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0003-1622-655X> **ROR ID:** <https://ror.org/05ptwtz25>, **ISNI:** 0000 0004 0399 6093

The Ascetic Journey of the Devoted Zahid Farkad al-Sabahî from Armenia to Basra³

Abstract

This study analyzes the life of Farkad al-Sabahî and his role in Sufi thought. Farkad was a Dicitple of Hasan al-Basri, known for his strict asceticism and habit of wearing woolen robes. Of Armenian descent, Farkad converted from Christianity to Islam, gaining profound experience in spiritual life during his conversion. He complained about the oppression of the Umayyad dynasty and distanced himself from the Damascus government. This study discusses Farkad's understanding of asceticism, love, sorrow, and futuwwa in detail. Additionally, the hadiths narrated by Farkad and their impact on Sufi thought are analyzed. Farkad's life concretely represents Sufi values and the ascetic lifestyle in the early period of Islam. His life serves as an important example of social justice and spiritual quest. Understanding Farkad's life and teachings is crucial for comprehending the place and influence of Sufism in the Islamic world. The lack of detailed studies on Farkad as-Sabahî in our country, as far as we have determined, makes this subject significant. In this context, Farkad al-Sabahî's life and thoughts will contribute to understanding Islamic history and the Sufi tradition. This study also examines Farkad's influence on Sufism and its contemporary reflections. This examination will help to better understand Farkad's spiritual journey and the role he played in shaping Sufism.

Keywords: Sufism, Farkad es-Sabahî, Asceticism, Futuwwa

³ **Statement (Thesis / Paper):** It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.
Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.
Funding: No external funding was used to support this research.
Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.
Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.
Similarity Report: Received - Turnitin, Rate: 1
Ethics Complaint: editor@rumelide.com
Article Type: Research article, **Article Registration Date:** 03.06.2024-**Acceptance Date:** 20.08.2024-**Publication Date:** 21.08.2024; **DOI:** <https://zenodo.org/record/13337909>
Peer Review: Two External Referees / Double Blind

Giriş

Tasavvufun sözlük anlamı için farklı görüşler bulunmakla beraber, “yün giymekten geldiğini” savunanların tezi, gramer açısından en az sorunlu olanıdır. (Gani & Sadık Nes’et, 1972, ss. 44-45; İbn Haldûn, 2001, s. 1/462-464; Sühreverdi, 2001, ss. 43-45) Tasavvuf kelimesinin kökenine dair farklı görüşlerin bulunması, bu ilmin tarih boyunca nasıl algılandığına ve geliştiğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. “Suf” kelimesinin yün giymek anlamına geldiği ve bu görüşün gramer açısından en az sorunlu olması, tasavvufun zahitlik ve dünyevi zevklerden uzak durma pratiği ile ilişkisini kuvvetlendirmektedir. Zahidler ve sufi dervişler, genellikle sade ve mütevazı bir yaşam sürdürmek için yün giysiler tercih etmişlerdir. Bu pratik, tasavvufun özünde yatan tevazu ve dünyevi bağlılıklardan arınma amacını yansıtmaktadır.

Alman Filoloji Enstitüsü, tasavvuf kelimesinin menşei hususunda, kelimenin Latin, Sanskritçe veya Arapçadan geldiği tezini öne sürmektedir. Bu bağlamda, Arapçada “yün” anlamına gelen “suf” kelimesinden türediği görüşü, tasavvufun İslami menşeli bir ilim oluşunun filolojik araştırmalar tarafından desteklendiğini ortaya koymaktadır. (Neşşâr, 1389, s. 23) Bu durum, tasavvufun İslam dininin derin manevi ve ahlaki öğretilerine dayandığını ve bu ilmin, İslam toplumları içinde nasıl gelişip yayıldığını açıklamaktadır. Tasavvuf, İslam’ın ruhani ve ahlaki değerlerini pratiğe dökmeyi amaçlayan bir disiplin olarak, zaman içinde İslam dünyasında önemli bir yer edinmiştir.

Ahirete önem verip, dünyaya kıymet vermemek; baki olanı fani olana tercih etmek anlamındaki zühd, başta Peygamberimiz ve ashâbı tarafından en güzel şekilde yaşanmıştır. Zühd gereği sahabeden de yün cübbe giyenler vardı. Örneğin, Ebû Musa el-Eş’ari (ö. 42/662-63), Rasûlullah döneminde yağmur yağdığına giydikleri yün giysilerin, yağmurda ıslanmış koyunlar gibi koktuğunu bildirmiştir. (Neşşâr, 1389, s. 86) Tabîinden (Makdisî, 1437–2016, s. 8/144) Hasan Basri’nin talebelerinden olan (Yâkût el-Hamevî, 1995, s. 3/183) ve zühdü sıkı bir şekilde benimseyen, korkuyu önemseyen, idareci ve emirlerden şiddetle kaçınan, (Ebû Na’îm el-İsfehânî, 1989, s. 3/44) yün cübbe giyenlerden birisi de aslen Ermeni olan, Hakk’a adanmış (Neşşâr, 1389, s. 155) zahid, fani olandan kaçan, bakiye aşık (Ebû Na’îm el-İsfehânî, 1989, s. 3/44) Farkad es-Sabahî’dir. Yün cübbe giyen Farkad, hocası Hasan Basri ile katıldığı davetlerde pahalılığa karşı çıkar, zahidane bir hayat yaşamayı tercih ederdi. Farkad’ın rivayetlerinde bu özellik bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Yün cübbe ve katı zühd tercihinin kökeniyle ilişkilendirenler, bu adetin Hıristiyanlık’tan geldiğine ima etmişlerdir.

Peygamberimiz ve ashâbının zâhidane hayatları tasavvufun ana kaynağıdır. Peygamberimiz ve sahabelerinin zühd anlayışı, İslam’ın temel ahlaki ve manevi öğretilerinin bir yansıması olarak, tasavvufun şekillenmesinde kritik bir rol oynamıştır. Onların dünya ve ahiret dengesini kurma çabası, zühdün özünü oluşturmuştur. Bütün bu gerçekler dururken, konuyu tek bir örnekle açıklamaya çalışmak iyi niyetle açıklanamaz. Ebû’l-Alâ Affî, oryantalistlerin tasavvufun menşei hakkında benzer görüşlerini açıkladıktan sonra vardığı sonucu şöyle ifade etmektedir: “Kanaatimce tasavvufun menşei sırf İslam’dır.” (Affî, 1956, s. 8) Affî’nin tasavvufun menşei hakkındaki değerlendirmesi, tasavvufun kökenlerini İslam’ın içinde aramamız gerektiğini ve bu manevi yolculuğun İslam’ın öğretileriyle örtüştüğünü belirtir. Bu, tasavvufun İslami değerlerle ne kadar iç içe olduğunu gösterir.

Bu gerçeklerin ışığında, Farkad es-Sabahî’nin şahsında zühd anlayışının ele alındığı ve eleştirildiği konuların incelenmesi önem arz etmektedir. Onun hayatı ve öğretileri, zühdün sadece teorik bir kavram değil, yaşanması gereken bir gerçeklik olduğunu gösterir. Onun dünyevi zevklerden uzak durma ve ahirete yönelme çabası, İslam’ın erken döneminde yaygın olan tasavvufi değerlerin somut bir örneğidir.

Bunun yanında, dönemin tarihi hakikatlerinin göz önünde bulundurulması, konuyu daha anlaşılır hale getirecektir. Yaşadığı dönemin sosyal ve politik koşullarını anlamak, onun zühd anlayışının neden ve nasıl şekillendiğini anlamamıza yardımcı olacaktır. Zühd, sadece bireysel bir manevi pratik değil, aynı zamanda dönemin koşulları içinde şekillenen bir yaşam tarzıdır.

1. Farkad es-Sabahî'nin Yaşadığı Dönem

Raşid halifeler döneminde ilerleyen fetihler, tabiîn döneminde de sürmüştür. Fetihlerle artan zenginlik ve refah, beraberinde siyasi çekişmeler ve dünyevileşmeyi de getirmiştir. Farkad'ın yaşadığı döneme rastlayan Şam yönetiminin baskıları, özellikle Ebû Muhammed el-Haccâc b. Yûsuf b. el-Hakem es-Sekafi (ö. 95/714) döneminde artarak devam etmiştir. Bu dönemde, abid ve zahidler de takibattan kurtulamamıştır. Nitekim, “*Haccâc, Emevîler'in muhaliflerine karşı çok sert ve acımasız davranmış, aralarında Enes b. Mâlik'in de bulunduğu pek çok kişiye zulmetmiş, meşhur muhaddis ve müfessir Saîd b. Cübeyr dahil binlerce kişiyi öldürtmüş, kendisine yeminle biat ettirmiş, yeminlerinden dönenlere mürted muamelesi uygulamış ve Müslüman oldukları halde mevâliden haraç ve cizye almıştır.*” (Aycan, 1996, ss. 427-428) Farkad es-Sabahî'nin hocası Said b. Cübeyr'in Haccâc'ın emriyle şehit edilmesi, ruhunda onarılmaz yaralar bırakmıştı. Bu nedenle, idarecileri, özellikle Emevi hanedanını, haksızlık ve zulümlerinden dolayı eleştirirdi. “*Bakın, Benî İsrail'in kralları, kurralarını dindarlıkları sebebiyle katlediyorlardı; sizinkiler ise dünya için sizi katletmektedir. Bırakın dünya onların olsun,*” (Ebû Na'îm el-İsfehânî, 1989, s. 3/45-46) derdi. Bu sözleriyle, halkı idarecilerin suçlarına ortak olmamaya davet ediyordu.

Farkad, genel itibarıyla siyasi çekişmelerden uzak durmaya çalışsa da zaman zaman onlarla karşılaşmaktan kurtulamamıştır. Yezîd b. Mühelleb, kardeşleri Abdülmelik, el-Mufaddal ve Ebû U'zeyne ile birlikte yün cübbe ve boynunda orak olan Farkad'ı görürler. Ona, “*Ey Eba Yakub, Şam yönetiminin baskıları her tarafı kasıp kavramış durumda. Sen de bize katılsan, halk üzerinde büyük bir etkin var, olmaz mı?*” dediler. Farkad, “*Benden uzak durun,*” dedi. Kardeşi el-Mufaddal, “*Bu kimdir?*” diye sordu. Ona, “*Bu Farkad es-Sabahî'dir,*” dediler. El-Mufaddal, “*İnna lillah...*” diyerek istircada bulundu ve “*Kâbe'nin Rabbine yemin olsun ki, Ahnaf b. Kayıs ve Malik b. Mesma'dan sonra bunun gibisine muhtaç kaldıysak vay halimize*” dedi. (Belâzürî, 1417/1996, s. 8/315) Tabiîn büyüklerinin şehit edilmeleri veya yerlerinden edilmeleri, dönemin baskıcı rejiminin hangi boyutlara ulaştığını gözler önüne sermektedir. Ayrıca, sonradan açıklanacağı üzere, Farkad Haccâc ile de mülaki olmuştur.

2. Farkad es-Sabahî'nin Hayatı

Asıl adı Farkad es-Sabahî'dir. Babasının adı Yakub, künyesi ise Ebû Yakup'tur. “Farkad” kelimesi sözlükte sığır yavrusu anlamına gelmektedir. (Cevherî, 1407/1987, s. 2/519) Farkad es-Sabahî'nin nisbesi hakkında görüş farklılığı nedeniyle nisbesinin belirlenmesi önem arz etmektedir. Farkad es-Sabahî mi yoksa Farkad es-Senci mi olduğu şeklinde iki farklı görüş ileri sürülmüştür. Çoğunluğun görüşüne göre Farkad'ın nisbesi “es-Sabahî,” olarak okunur. “Sinci” ise Merv'e bağlı bir yer olup, Ebû Davud Süleyman bin Ma'bed es-Sinci nisbesidir. (Zehebî, 1382/1963, s. 3/345)

“Sabahî” (سَبْحَةٌ) ise, Farkad'ın Hasan Basri'nin sohbetlerine devam ettiği, tabiînden hadis dinlediği ve aynı zamanda nispet edildiği yerin adıdır. (M. b. A. b. O. Zehebî, 1991, s. 8/349) Abdülkerîm b. Muhammed Sem'ânî (ö. 562/1166) “Sabahî” nisbesiyle ilgili şu bilgileri vermektedir: “Bu nispet, tuzlu toprak anlamına gelen ‘sebha’ya atıftır; sebha, bitki yetişmeyen tuzlu topraktır. Bu nispet ayrıca deri tabaklamada da kullanılır, çünkü tabaklama işlemi için tuzlu toprak kullanılır. Bu nispetle meşhur olan

kişi, Ermenistan'dan Ebu Yakub Ferhad bin Yakub es-Sabahî'dir. Kendisi bir zahid olup Basra'ya yerleşmiştir.”(Sem'ânî, 1402/1982, s. 7/55) Kûfê'nin Sabbiha'sından olduğunu kaydedenler de bulunmaktadır. (Şeybî, 1982, s. 279)

Farkad, Basra'nın meşhur kadı, vaiz ve fakih bilgini Hasan-ı Basri'nin derslerine katılmıştır. (Neşşâr, 1389, s. 3/151) Zaman zaman sorduğu sorularla⁴ Hasan'ın fikirleri, onun aracılığıyla yayılmış ve vuzuha kavuşmuştur.(Neşşâr, 1389, s. 3/151-152) Ebû Yakup olarak da bilinen Farkad'ın, (İbn Mu'în, 1985, s. 3/513) Ermeni asıllı olup Basra'ya göç ederek Sabbiha'ya yerleştiği, ta'undan önce (İbn Mu'în, 1985, s. 3/513) veya diğer bir görüşe göre ta'un günlerinde, Hicri 131'de vefat ettiği dile getirilmiştir.(Zehebî, 1382/1963, s. 3/346)

Ermeni asıllı Farkad, manevi hayat ve tasavvuf alanında büyük tecrübeler edinerek derin bir bilgi sahibi olmuştur. Hocası Hasan-ı Basri, onu aba ve suf giymekten vazgeçmediği için (Yahya b. Maîn, 1399/1979, s. 4/189) “Divane Abid” olarak nitelendirmiştir. (Neşşâr, 1389, s. 150) Farkad'ın hocası Hasan'dan aldığı tasavvuf silsilesi, talebesi Ma'ruf Kerhi vasıtasıyla devam etmektedir.(Afîfî, 1956, s. 4; İbnü'n-Nedîm, 1997, ss. 16-183)

Daha önce değinildiği gibi, Farkad idarecilerden, özellikle de Emevi hanedanından, işledikleri mezalimden dolayı şikayetçiydi. Çevresine şu sözleri ilan ediyordu: “Bakın, Benî İsrail'in kralları, dindarlıkları sebebiyle kurralarını katlediyorlar; sizinkiler ise dünya için sizi katletmektedir. Bırakın dünya onların olsun.”(Ebû Na'îm el-İsfehânî, 1989, s. 3/45-46; İbnü'l-Cevzî, 1421/2000, s. 2/161; Neşşâr, 1389, s. 2/161) Farkad, hocası Hasan gibi Şam yönetimine mesafeli duruyordu. Özellikle diğer hocası Said bin Cübeyr'in onların eliyle öldürülmüş olması, içinde derin bir yara bıraktığından, onlarla mesafesi oldukça fazlaydı.(Neşşâr, 1389; Zehebî, 1382/1963, s. 345)

Kaynaklarda, Farkad'ın evliliğine dair pek bilgi bulunmamaktadır; sadece künyesinin Ebû Yakub olduğu bilinmektedir. İlerlemiş yaşına rağmen neden sirke yediğini soranlara, “Nikaha muhtaç olmamak için,” diye cevap vermiştir.(Ahmed b. Hanbel, t.y., s. 258)

Farkad, toplumdan kopuk veya sosyal hayattan tamamen uzak duran biri değildi. Hocası Hasan gibi, toplumun ıslahı için uğraşıyordu. Bu konuda, Hz. İsa'nın şu sözlerinin gereğini yerine getirmeye çalışıyordu: “Ne mutlu o kimseye ki çevresine nasihatla bulunur ve onlar da onu dinler. Her kimin yaptığı nasihatla birinin cennete girmesine vesile olursa, bundan daha büyük bir sadaka yoktur.” (İbn Ebû Hatim, t.y., s. 2/82)

3. Rivayetleri

Farkad'ın muhaddis olup olmadığı ihtilafli bir konudur. Ahmed b. Hanbel, Farkad'ın muhaddis olmadığını açıkça bildirmiştir. Cumhur bu görüşte olsa da, Zehebi onu muhaddislerin tabakatında anmıştır.(Neşşâr, 1389, s. 3/152, 345) Bu nedenle, bu görüşlerin kısaca zikredilmesi yerinde olacaktır. Sıkı bir zühd taraftarı olan Farkad, hadis rivayet etmiştir. Ancak birçok zahit ve abid, şan ve şöhret endişesiyle vakitlerini daha ziyade uzlet, zikir ve ibadete sarf etmişlerdir. Farkad da böyle davrandığından, muhaddisler onun rivayetlerini sorunlu kabul etmişlerdir. Ahmed bin Hanbel, Farkad için “O salih biridir, ancak muhaddis olmadığından rivayetleri yeteri kadar güçlü değildir,” demiştir. (İbn Ebû Hatim,

⁴ Bir defasında, Hasan'a namaz için kamet getirildiğinde derhal kalkılması mı yoksa "Kad Qameti's-Salâh"ı beklemesi mi gerektiği soruldu. Hasan, "Dilediğin gibi yap," dedi. (İbn Seyyidünnâs, 1409, s. 4/84)

t.y., s. 2/82)

Basra zahitlerinden olan Farkad, Said bin Cübeyr ve Murratü't-Tib'den (ö. 76/695) rivayette bulunmuş, fakat muhaddisler benzer kaygılarla tenkitlerine devam etmişlerdir.(Zehabî, 1382/1963, s. 3/345) Bu kanaatte olan İbnü'l-Cevzi de, Farkad'ın Enes bin Malik'ten rivayette bulunduğunu ve tabînin büyüklerinden hadis dinlediğini belirtmiştir. Ancak ibadete düşkünlüğünden dolayı hadis hıfzına gereken ehemmiyeti vermediği için, muhaddisler onun rivayetlerine itiraz etmişlerdir.(İbnü'l-Cevzî, 1421/2000, s. 3/146)

Farkad; hafızasının zayıflığı, gafletten kaynaklı mürsel⁵ hadisleri merfû⁶, mevkuf⁷ hadisleri müsned⁸ yapması nedeniyle eleştirilmiştir. Yahyâ bin Maîn (ö. 233/848) bu hatalarından dolayı onun rivayetlerini illetli bulmuştur Ayrıca sika ravilere ihtilafından dolayı rivayetleriyle ihticac edilmeyeceği belirtilmiştir.(İbn Ebû Hatim, t.y., s. 2/205; Sem'ânî, 1402/1982, s. 578)

Farkad, Tevrat ve İncil'e vakıftı ve bu kaynaklardan rivayetlerde bulunurdu. Onun rivayetlerinin çoğu İsrailiyyat veya Hıristiyanlık tezahürlerine dayanıyordu. Kassaların revaçta olduğu bir dönemde, birçok kişi rivayetlerini İsrailiyyat ile destekleme yoluna gidiyordu. (İbn Ebû Hatim, t.y., s. 2/82) Hadisleri doğrudan değil, dolaylı bir yöntemle rivayet etmeyi tercih etmiştir. Bunun, doğrudan ifade etme gücüne sahip olup olmama endişesiyle ya da dolaylı anlatımın üstünlüğü sebebiyle tercih etmiş olabileceği söylenmektedir. Genellikle ifade ettiği her görüşü semavi kitaplarla destekleme yoluna gitmiştir.(Şeybî, 1982, s. 280)

Farkad'ın rivayetleri fazla olmamasına rağmen, sanki İslam öncesi kültür uzmanıymış gibi hadislerinin çoğu peygamberlerin lisanı üzerinden aktarılmıştır. Örneğin şu iki hadis gibi:

1. Allah nebilerinden birine şöyle vahiy etti: “Kullarımdan sıddıklarına de ki, zatımla kendilerini kandırmasınlar; çünkü onlar hakkında adaletimle hükmetsem, onlara zulüm olmadan azap ederim. Günahkâr kullarım da benden ümitlerini kesmesinler; dilersem günahları ne kadar büyük olursa olsun, affedilmedik bir günah bırakmam.” (Ebû Na'im el-İsfehânî, 1989, s. 3/48)

2. Allah nebilerinden birine şöyle vahiy etti: “Kirli elleri ve paslı yürekleriyle evlerime (mescitlere) girenler, zatımla kendilerini mi kandırmakta yoksa bizi mi kandırmaya çalışmaktadırlar? İzzet ve celalime yemin olsun ki onlara öyle belalar yağdırırım ki şaşkınlık içinde kalacaklar. Onlardan ancak boğulmakta olanın yalvarması gibi dua edenler kurtulur.” (Ebû Na'im el-İsfehânî, 1989, s. 3/48)

Ancak Farkad'ın, diğer dini mevzulara dair bazı hadisleri de vardır. Bunlardan bazıları ibadet hayatı, bazıları da gaybi konularla ilgilidir. Farkad, Arap olmamasına rağmen içinde yaşadığı kültürün yabancıları değildi ve İsrailiyyat'a dair bilgisi fazlaydı.(Neşşâr, 1389, s. 3/154)

4. Zühd Anlayışı

Tasavvuf düşüncesinde zühd, dünya ve fanilere değer vermemek; varlığa sevinmemek ve yokluğa

⁵ Mürsel hadis, “tâbiinden bir râvinin, kendisiyle Hz. Peygamber arasındaki sahâbînin ismini atlayarak naklettiği hadis” anlamına gelmektedir. Bk. (Polat, 2006, s. 32/52-54).

⁶ Merfû hadis, “Bir sözü, bir haberi Resûl-i Ekrem'e nisbet etme” anlamına gelmektedir. Bk. (Aydınlı, 2004a, s. 29/180-181)

⁷ Mevkuf hadis, “isnadın Hz. Peygamber'e ulaşmadan sahâbîde durması veya durdurulması” anlamına gelmektedir. Bk. (Aydınlı, 2004b, s. 29/437-438)

⁸ Müsned hadis, “senedi son râvisinden ilk râvisine (genellikle Resûl-i Ekrem'e) kadar muttasıl olan hadis” anlamına gelmektedir. Bk. (Hatiboğlu, 2006, s. 32/98-99)

üzülmemek; ahireti ve baki olanı talep etmek; nefse sevmediklerini yaptırarak onu eğitmek şeklinde tanımlanmaktadır. (Kuşeyrî, t.y., s. 73)

Mutasavvıflar, yumuşak ve süslü elbiseler yerine kıldan yapılmış kaba ve yün cübbe giymeyi tercih etmişlerdir. Yün cübbe giymek, zühd anlayışı içinde değerlendirilmiştir. Kimi çevreler, bu tür alışkanlıkların İslam'da bulunmadığını, bunların Hıristiyan menşeli ruhbanîyetin devamı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Hatta tasavvufun menşei problemini suf cübbe alışkanlığıyla ilişkilendirmeye çalışmışlardır. Oryantalist Nicholson, suf giymenin Hıristiyanlık adeti olduğunu ve abid ile zahidlerin de ruhbanîyetin etkisi altında kalmaları nedeniyle yün cübbe giydiklerini iddia etmektedir. Ancak, suf giyen abidlerin evlenmelerine karşı, ruhbanların evlendikleri görülmemiştir. (Neşşâr, 1389, s. 141) Evliliği sünnet olarak ilan eden Peygamberin sahabeleri, imkan buldukları takdirde bundan geri durmamışlardır. Abdullah b. Abbas da, “*Hiçbir abidin ibadeti evlenmedikçe tamama eremez,*” (Zebîdî, t.y., s. 5/288) demiştir. Böylece zühdün temeli ruhbanîyete değil, İslam peygamberi ve ashabının ahiret odaklı hayatına dayanmaktadır. (Şeybî, 1982, s. 241) Zira, “*Mutasavvıfların halleri, geçişleri, istiğrakları, zikir ve fikirleri özüyle Kur’an’da ve Hazreti Peygamber (sav) ile sahabelerinin sözlerinde mevcuttur ve tasavvuf, zühd hareketinin gittikçe gelişen bir neticesidir.*” (Ateş, 2005, s. 23)

Sa'd bin İbrahim'e Medine halkının en fakihî kimdir diye sorulduğunda, o da: "En takvalı olanları," (Ebû Muhammed, 1424/2003, s. 156) dedi. Bu yanıt, fıkıhın meyvesinin takva olduğunu vurgular. Takva, kişinin Allah'a karşı sorumluluk bilinciyle yaşaması, içsel ilmin meyvesidir. Bu bağlamda, fakihlerin güvenilirliğinin takvanın esası olan zühdün derecesine bağlı olduğunu görmekteyiz. Mamafih, Farkad, Hasan'a neden fakihlerle anlaşamadıklarını sorunca Hasan şöyle der: "Allah seni anana bağışlasın, bugün hiç fakih mi kaldı? Fakih, dünyada zahit, ahirete aşık, dinde basiretli, Rabbinin ibadetine müdâvim, Müslümanların malında ve ırzında gözü olmayan, derin fetva bilgisine sahip olandır. Şeytana bin abidden daha zor gelen fakih işte budur. Ama günümüz fakihlerinde bunlar var mı?" diyerek, itikadi ve ahlaki erozyonun o dönemde de varlığını hatırlatmaktadır (İbn Sa'd, 2001, s. 9/177)

Bu ifadeler, fıkıhın sadece zahiri bilgilerle sınırlı olmadığını, aynı zamanda kişinin içsel ve ahlaki durumunu da kapsadığını vurgular. Böylece, takva ve fıkıhın ilişkisi, İslam hukukunun yalnızca dış kurallarla sınırlı olmadığını, aynı zamanda kişinin içsel bilgeliği ve ahlaki duruşunu da kapsadığını göstermektedir.

Kûfe'den Basra'ya genç yaşta göç eden Farkad, her iki ekolün zühd anlayışını mezc eden bir yaklaşıma sahiptir. Ancak zühdle ilgili İsrailiyat'a çok yer verdiğinden, Kûfe'de yalnız kalmıştır. (Şeybî, 1982, s. 280)

Hasan-ı Basrî'nin talebesi ve Ermeni asıllı olan Farkad'ı, suf giymesi nedeniyle uyardığı belirtilmektedir. (Neşşâr, 1389, s. 141) Basrî, Farkad'ın sürekli giydiği yün abaya dikkat çekerek onu uyarmasına rağmen, Farkad bu uyarılara aldırmazca sufi giymeye devam etmiştir. Sufiler, Basra'nın meşhur kadısı, vaiz ve fakih bilgini Hasan'a intisap eden bu garip Ermeni suffinin ruhani azimetlerini anlamaya çalışmışlarsa da Kûfe'ye nasıl geldiği ve babası Yakub hakkında yeterli bilgiye sahip değillerdir. (Neşşâr, 1389, s. 3/154) Hammad bin Ebi Süleyman (ö. 120/738) da Farkad'ın yün cübbe tutkusunu Hıristiyanlıkla ilişkilendirerek onu eleştirmiştir. (Neşşâr, 1389, s. 43; Ş. M. b. A. Zehebî, 1985, s. 4/525) Hammad, Basra'ya gelince, üstündeki yünlü abaya ile onu ziyarete gelen Farkad'a şöyle demiştir: “Çıkar üstündekini, hâlâ Hıristiyanlığı bırakmadın mı? İbrahim'in süslenmiş bir abaya ile gezdiğini görmedik mi?” Bu sözlerle Hammad, yün cübbenin kullanımına karşı olduğunu bildirmiştir. (Ş. M. b. A. Zehebî, 1985, s. 4/525)

Hasan Basri, yün cübbe giymeye karşıydı ve bunu kibir, şan ve şöret peşinde koşmanın bir aracı olarak görüyordu. Farkad'ın Hasan Basri ile tanışmalarının temelinde, suf giymesi ve bazı yemekleri reddetmesi gibi farklı zühd anlayışına sahip olması etkili olmuştur. Zehebi, Farkad'ın Hasan Basri ile nasıl tanıştığını şöyle açıklar: Farkad, "Ya Eba Said, sana selam olsun!" dedi. Hasan, "Bu kimdir?" diye sordu. Dediler ki, "Farkad'dır." Hasan, "Farkad kimdir?" diye sorunca, yanındakiler "Farkad es-Sabahî'dir," dediler. Hasan, "Herîse⁹ hakkında ne düşünüyorsun?" diye sordu. Farkad, "Onu sevmem, sevenlerini de sevmem ve onlarla beraber olmayı da sevmem," deyince, Hasan, "İşte nasıl bir divane olduğunı görüyorsunuz," dedi. Farkad, uzun süre Hasan'ın sohbetlerine, onun ikazına rağmen yün cübbesiyle sabah akşam devam eder ve beraber katıldıkları davetlerde zühd saikiyle bazı yemekleri reddettiğinden dolayı Hasan zaman zaman onunla şakalaşır ve takılır.(Ş. M. b. A. Zehebî, 1985, s. 3/345)

Görüldüğü gibi, hocası Hasan, Farkad'ı yün cübbe giymesi ve bazı yemekleri yemediğinden dolayı açıkça eleştirerek zühdde aşırılığı tasvip etmediğini göstermiştir. Farkad, dünyevileşme sonucu rahat ve konfora alışma ile pahalı giyime bir tepki olarak yün cübbe giymiştir. O, insanların işlerini bitirmeden iş elbiselerini çıkarıp hemen rahat ve süslü kıyafetlerini giydiğini, ama daha önlerinde uzun bir yolculuk ve iş olduğunu, emek sarf etmeleri ve bu safhada iş elbiselerini çıkarmamaları gerektiğini düşünmüştür. Bunu aşanların ancak Rabbani kıyafetleri giymeyi hak edeceklerini düşündüğünden, suf cübbe giymeyi bırakmamıştır. Temsil ettiği Basra ekolünün zayıflayan maneviyat ve yozlaşan ahlaki yönelimlerinden de hoşnut değildi. İnsanları Allah korkusu ve azabın çetinliği ile uyaran hocası Hasan dahi, beraber davetli olduğu bir yemeğe suf giyinerek gelen Farkad'a, "Şayet mevkıfa şahid olsaydın şu kıyafetini yakardın," diyerek, sanki ilâhi rahmet ve affını gerektiren reca yönünün daha ağır bastığını işaret etmiştir.(Neşşâr, 1389, s. 153) Farkad, dünyaya ahiret için çalışma ve emek sarfetme mekanı olarak bakmakta ve iş elbisesinin giyilmesi gereken bir atölye olarak görmektedir. Rahat ve konforlu libasın giyilmesinin ahirete bırakılmasını tavsiye etmektedir.

Değişik mülahazalarla Farkad'ın sufi silsilerinde yer aldığını görmekteyiz.¹⁰ Bunun nedenleri arasında, Hasan Basri'nin en yakınında yer alması ve hocasının uyarılarına rağmen suf cübbede ısrar etmesi, dolayısıyla mutasavvıfların çoğunun bu libası benimsemesi olabilir. İbnü'l-Cevzi şöyle der: "Bir gün Farkad hocası Hasan'a geldi, Hasan ona elini uzatarak, 'Ey Furaykî! Şunu bil ki iyilik yün aba giymekte değildir. İyilik, her türlü ibadeti ihlas ve samimiyetle yapmaktır,' dedi."(Ahmed b. Hanbel, t.y., s. 217; Neşşâr, 1389, s. 3/154)

Farkad'ın, Şam ekolünün "Cüyye"yi¹¹ Basra'da yaydığı, ancak korku esaslı Basra'nın "Haifin" düşüncesine de yabancı olmadığı görülmektedir. Şöyle derdi: "Mesih olma korkusuyla yüzümü kontrol etmediğim hiçbir sabahım olmamıştır." Bu sözü, Kur'an'da geçen "aşağılık maymunlar olun" (el-Bakara 2/65.) ayetini sürekli hatırında tuttuğundan dolayı söylediğini belirtirdi. Aynı şekilde, şatafatlı sofralardan kaçındığını hocası Hasan'ın huzurunda dile getirir ve bunu Tevrat'a dayandırır. Çünkü Tevrat'ta şunlar yazılıdır: "Dünyalık için üzülen, Rabbin hoşnut olmadığı kişidir; zenginlerle oturup kalkan ve onlara iltimas eden, dininin üçte ikisini kaybetmiştir. Kime bir musibet dokunur da insanlara bundan yakınorsa, sanki Rabbin şikayet etmiş olur."(Cemâluddîn el-Mizzî, 1400/1980, s.

⁹ Herîse, un, hurma ve yağdan yapılan bir çeşit helvadır. Genelde Ramazan ayında onunla iftar edilir. Bkz. (Ömer, 2008, s. 1/610)

¹⁰ Hasan Basri'ye ulaşan tarikat silsilesinin üçüncüsü: Enes b. Malik → Hasan-ı Basri → Farkad es-Sabahî → Ma'ruf el-Kerhi → Es-Sırrî's-Sakati → El-Cüneydi'l-Bağdadi şeklindedir. Bkz. (Abbas, 1952, s. 10; İbnu'n-Nedim, 1997, s. 183)

¹¹ İlk süflilerden bazıları az yemeyi ve aç kalmayı dinî ve mânevî hayat için bir esas haline getirmişlerdir. Şam bölgesinde yaşayan süfliler aç kalmaya ayrı bir önem verdiklerinden "Cüyye" diye anılmışlardır. H. Kamil Yılmaz, "Cüyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 8/83.

23/169; Neşşâr, 1389, s. 3/152)

Böylece Farkad'ın zühd anlayışı; sağlam tevekkül, sadece Allah'a güvenme, dünya ve ehlinden uzak durma ile başa gelen musibetlere rıza gösterme esasına dayandığı görülmektedir.

Farkad, hocası Hasan ile davet edildiği düğün yemeklerinde, pahalı bir sofraya olduğunu görünce hiçbir şey yemezdi. Bunun üzerine Hasan, "Bu abaya bürünerek arkadaşlarına üstünlük taslamaya mı çalışıyorsun? Ama cehennem ehlinin çoğu abalıdır," dedi.(Ebû Na'îm el-İsfehânî, 1989, s. 2/156) Hasan, yemek ve libas konusunda İslam'ın vasat ölçüsüne aykırı gördüğü Farkad'ı uyardıktan çekinmemiştir. Cafer'in dediğine göre, Farkad şunu tavsiye etmiştir: "*Dünyayı süt anne, ahireti de gerçek anneniz biliniz. Bakın, süt annesi için ağlayan çocuk, akıllanıp büyüdüğünde süt annesini bırakıp ana babasına koşmaktadır.*" (Ebû Na'îm el-İsfehânî, 1989, s. 3/45) Farkad, fanilere bel bağlanılmaması ve baki olana güvenilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Farkad, zühd iddiası olanların pahalı yiyeceklerden kaçınması gerektiğini söylerdi. Bu anlayışından dolayı da eleştirilmiştir. Süfyan bin Hamza'nın rivayetine göre, biz İbrahim'e¹² Farkad'ın et vb. yiyecekleri yemediğini söyleyince, "Ashab-ı Muhammed ondan daha hayırlı olduğu halde et, yağ ve şunları şunları yerdin," dedi. (İbn Ebî Şeybe, t.y., s. 20/88) Farkad, "Allah için midelerini aç bırakanlara ne mutlu, bunlar mahşerde ikram olunacaklardır," derdi.(İbn Ebî'd-Dünyâ, 1417/1997, s. 187) Hasan Basri, Farkad'ın Falüzac'ı (bir çeşit helva) yemediğini duyunca, "*Saf un, hurma özü ve tereyağından yapılmış olan Falüzac'tan daha lezzetlisi yoktur*" dedi. (Seâlibî, t.y., s. 56)

Başka bir rivayette Hasan, ona "*Allah'a yemin olsun ki Rabbimin soğuk su ile bize bahşettiği ikram bundan çok daha fazladır*" derdi.(Belensî, 1411/1991, s. 1/414) İbn Sirin'in evine bir kutlama için gelen Farkad'a Habisa ikram edildiğinde kabul etmez, onun yerine bal, yağ ve ekmeği yer. Bunu gören İbn Sirin ona, "Ashında yemediğin bundan farklı bir şey değildi" dedi. (Ebû Na'îm el-İsfehânî, 1989, s. 2/269)

Daha önce belirtildiği gibi, Farkad Basra'da Cu'yye düşüncesinin temsilcisi olup, bunu orada yayanların ilkidir. Çünkü Cu'yye, Şam ekolünün özelliklerindedir. Basra'da Cu'yye savunucularından olan Farkad, sofraya hususunda titiz davranırdı. Hocası Hasan ile bazı davetlere bu çekinceleri yüzünden katılmazdı. Bu konuda Tevrat'ta şu üç şeyin günahların anası olduğu yazıldığını söylüyordu: "Bunlar, Beni Adem'in yaptıkları ilk hatalardır: Kibir, haset ve hırs." Bunlara altı şey daha ekleyerek, "Çok yemek, çok uyumak, rahat, mala, şehvete ve makama düşkün olmak" şeklinde dokuza çıkarırdı. Mideyi hataların babası olarak görüyordu ve "Mideye düşkünlere yazıklar olsun, onu ihmal edersen zayıflar, doyurursan ağırlık verir," derdi.(Ebû Na'îm el-İsfehânî, 1989, s. 3/46; İbnü'l-Cevzî, 1421/2000, s. 3/196; Neşşâr, 1389, s. 3/151-152)

Farkad, çevresiyle ilgilenen, gençlere öğüt veren ve gördüğü yanlışları düzeltmeye çalışan biriydi. Cafer, "Biz gençken Farkad es-Sabahî'ye gelirdik ve o bize şunları öğretirdi: Önünüzde sıkı günler var, kemerlerinizi sıkı tutunuz, lokmalarınızı küçültünüz, iyi çiğneyiniz, suyu emerek içiniz, yemeye gevşek kemerle oturmayın, bu mideyi büyütür, sofraya otururken uyluklarınız üzerine oturun, dizlerinizi karnınıza ilişirin, yemekten sonra hemen oturmayın, gidin gelin," derdi. (Ebû Na'îm el-İsfehânî, 1989, s. 6/289) Farkad, Ebû Hureyre'nin beyti tavaf ederken şöyle dediğini naklederdi: "Vay o kimseye ki, midesi dolduğunda azar, aç kaldığında ise onu söver."(Neşşâr, 1389, s. 3/154)

¹² İbrahim en-Nehaî kask edilmektedir. İslami literatürde, "İbrahim" veya "Nehaî" adı mutlak olarak (herhangi bir başka nitelik veya ayrıntı verilmeden) zikredildiğinde, genellikle tâbiîn dönemi âlimi olan İbrahim Nehaî'nin kastedildiği anlamına gelir. Bkz. (Şükrü Özen, "Nehaî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, 32/535-538.)

Farkad, insanları günah ve münkerlerden uzak durmaya ve nezih bir hayat yaşamaya davet ediyordu. Gördüğü rüyalar nedeniyle uykusu bölünüyordu. Şöyle diyordu: “*Vallahi, Rabbimi rüyamda gördüm, sanki semadan biri ‘Rabbinizden haya edin’ diye sesleniyordu.*” Köşk sahiplerinin gafleti, nimete layıkıyla şükretmemeleri ve musibeti sabırla karşılamamaları onu dehşete düşürüyordu. Başka bir rüyasında da göklerden gelen bir nidâ, “*Ey köşk sahipleri, ey Yahudilere benzemeye çalışanlar, neden nimete şükretmiyor, belaya sabretmiyorsunuz? Bilin ki azaptan sonra hayrınız kalmaz*” diyordu.(Neşşâr, 1389, s. 3/152-153) Bu uyarıyla, halkın varlık ve bolluğun getirdiği rahatlığa kapılarak şırmarmaması gerektiğini ve nimetin değerini bilip, şükrederek sabır göstermelerini gerektiğini vurguluyordu.

Farkad'ın zühdü, ibadet ve cihad aşkı eksenlidir. Nitekim Farkad, “Rabbimden üç isteğim oldu; ikisini verdi, üçüncüsünü de beklemekteyim,” derdi. “*Birincisi, dünyada zahitliği istedim, nasip oldu. Artık yokluk ve varlık yanımda bir oldu. Namaza takat diledim, onu da verdi. Şehitliği istedim, onu da vermesini beklemekteyim*” derdi. (Ebû Na'îm el-İsfehânî, 1989, s. 4/155-156)

Onun zühdü sadece giyim kuşam ve sofraya ile alakalı değil, daha ziyade ahlaki konuları da içeren geniş yelpazeli bir zühd anlayışıdır. Nitekim, zahitlik iddiası olanların kibirden uzak durmalarını ve mütevazı olmaları gerektiğini ifade eden Farkad, İbrahim bin Alkama'dan rivayet ettiği hadis'e göre Peygamberimiz (sav) şöyle buyurmuştur: “Mütevazı olmadıkça zahit olamazsınız.” (Ebû Na'îm el-İsfehânî, 1989, s. 2/102)

Farkad'ın zühd anlayışının, fani olan dünyadan yüz çevirip ahiret hayatını sevmekle mümkün olacağını şu rivayetinden anlamak mümkündür. Kabir ziyaretiyle ilgili olarak Mesruk bin Abdullah'tan aldığı rivayete göre, Peygamberimiz (sav) şöyle buyurmuştur: “Sizi kabir ziyaretinden alkoymuştum; ancak bana annemin kabrini ziyaret etme izni verildi. Kabirleri ziyaret ediniz, bu size ahireti hatırlatmaktadır.”(İbn Ebî Şeybe, t.y., s. 7/37)

Bu rivayet, Farkad'ın zühd anlayışının temelinde ahireti hatırlamanın ve dünyadan yüz çevirmenin önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Kabir ziyareti, kişinin dünya nimetlerine olan bağlılığını azaltarak, geçici olanın yerine ebedi olan ahiret hayatını hatırlamasını sağlar. Farkad'ın bu rivayeti özellikle vurgulaması, onun zühd anlayışında ahiret bilincinin ne kadar merkezi bir yer tuttuğunu ortaya koymaktadır. Ahiret hayatını sürekli hatırdan tutmak, kişinin davranışlarını ve ahlaki tutumlarını şekillendirir, dünya nimetlerine olan ilgisini azaltır ve böylece gerçek bir zahid olma yolunda ilerlemesine yardımcı olur.

Bir defasında Farkad, Allah'ın huzurunda mahkeme edildiğini rüyasında görür. Sanki Allah ona, “Ya Farkad, bana ihtiyacını bildir,” diyordu. Farkad, “Ben mağfiretini diliyorum,” dedi. Rabbim, “Seni mağfiret ettim,” dedi. Sonra rüyasını İbn-i Sirin'e anlattı. İbn-i Sirin ona, “Sana müjdelere olsun ve belalara hazır ol” dedi. Çok geçmeden Farkad felç oldu ve ölüncüye kadar da felçli kaldı. (Nemîrî, t.y. 17/18)

Farkad'ın rüyası ve bu rüyanın yorumu, onun zühd anlayışının ve Allah'a olan derin bağlılığının bir yansımasıdır. Farkad, dünyada sıkıntılar ve belalarla karşılaşmanın, ahiret hayatı için bir hazırlık olduğunu düşünüyordu. Bu rüya ve sonrasında yaşadığı felç durumu, onun zühd ve teslimiyet anlayışının ne kadar derin olduğunu göstermektedir. Farkad, fani dünyanın geçici zevklerinden uzak durarak, Allah'ın rızasını kazanmayı ve ahirete hazırlıklı olmayı ön planda tutmuştur.

Farkad bir gün Hasan'ın yanına gittiğinde, onun kızını süslü görünce, “*Ya Eba Hasan! Kızımı altın takularla mı süsledin?*” diye sordu. Hasan kızarak, “*Ya Furaykud, bana kızımı değirmenci kılıklı yapmamı mı emrediyorsun?*” dedi.(İbn Ebi'd-Danyâ, 1990, s. 323) Hocası Hasan, Farkad'a yemek hususunda olduğu gibi, giyim konusunda da aşırılıktan kaçmasını öğütlemiştir.

5. Muhabbet Anlayışı

Muhabbet konusu, tasavvufta en çok işlenen konuların başında gelir. Mutasavvıflar genellikle “*İnsanlar arasında Allah'ı bırakıp da O'na ortak koşanlar vardır. Onları, Allah'ı severcesine severler. Mü'minlerin Allah'a olan sevgisi daha güçlü bir sevgidir. Zulmedenler azaba uğrayacakları zaman bütün kuvvetin Allah'ın olduğunu ve Allah'ın azabının pek şiddetli olduğunu bir bilselerdi!*” (el-Bakara, 2/165.) ayetiyle istidlal ederek Allah aşkı, muhabbetullah mevzularını gündemlerine almışlardır. Tasavvufta Allah aşkı, erken sayılacak H.II/VIII. yüzyılda Basra'da Rabia'tü'l-Adeviyye ile başlamış, Hallac, Bastami ve İbn Arabi gibi sufilerle zirveye ulaşmıştır.

Ermenistan'ın içlerinden Basra'ya göç eden zahit Farkad, her zaman “Garip, hiç dostu bulunmayandır,” derdi.(Ebû Na'îm el-İsfehânî, 1989, s. 2/46-47; İbnü'l-Cevzî, 1421/2000, s. 3/196; Neşşâr, 1389, s. 3/153) Bu sözü gerçekten vatanından uzakta olduğu için mi, yoksa dünyayı bir gurbet saydığından mı söylemiştir? Ya da özlemine çektiği mahbubu başka bir alemde mi arıyordu? Belki de Mahbubu Hak bilenlerin kendilerini hiçbir yerde gurbette hissetmediklerinden dolayı mı bu sözü söylemiştir?(Neşşâr, 1389, s. 3/153) Farkad'ın bu ifadesi, onun derin manevi arayışını ve dünya hayatına dair algısını yansıtmaktadır. Farkad, Allah'a olan derin sevgisi ve bağlılığı nedeniyle, gerçek dostluğun ve huzurun sadece Allah ile olacağını ifade etmektedir. Bu, onun dünya hayatını geçici ve yabancı bir yer olarak gördüğünü, asıl yurdunu ve sevgilisini ise ahirette aradığını gösterir.

Aşağıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Farkad'ın Allah'a olan derin muhabbeti sayesinde gurbeti yenmiş ve hiçbir yerde yabancılık çekmemiştir. Nitekim, Farkad bazı kitaplarda şunları okuduğunu bildirmektedir: “*Allah'a muhabbet besleyen, nefsin hevâsına asla tabi olmaz; dünyaya muhabbeti olan ise hevâsını her şeye tercih eder. Bilinsin ki Allah'ı seven, emirlerin emiridir; zümresi ahiretin ilk zümresi, meclisi ona en yakın meclistir. Muhabbet, kurbîyet ve riyâzet zirvesidir. Muhibler riyâzette yorulmazlar; onun zikrini severler, onu yaratıklarına sevdirebilirler, halka nasihat ederler, her amelin açığa çıkacağı günde rüsvay olacak amellerden kaçıdırırlar. Bunlar Allah'ın evliyası, muhibleri ve sufu vvet ehli olanlardır; bunlar, ona kavuşmadıkça rahat etmezler.*” (Cüneyd, t.y., s. 57)

Farkad'ın bu ifadeleri, onun Allah'a olan derin sevgisini ve bağlılığını açıkça göstermektedir. Bu sevgi, onun dünya nimetlerinden uzak durmasını ve ahireti ön planda tutmasını sağlamıştır. Allah'a olan muhabbeti, Farkad'ın zühd anlayışının merkezinde yer almış ve onun manevi yolculuğunda rehber olmuştur. Bu sevgi, sadece ibadetlerini değil, aynı zamanda günlük hayatını ve sosyal ilişkilerini de şekillendirmiştir. Farkad, Allah'a olan sevgisi sayesinde dünya hayatının geçici zevklerine kapılmamış ve ahiret hayatına yönelik derin bir bağlılık geliştirmiştir.

Bu bağlamda, Farkad'ın Hakk'a olan muhabbetinden dolayı her yeri Allah'ın mülkü bildiği ve asla kendisini nerede olursa olsun gurbet saymadığı anlaşılmaktadır. Gerçek mutluluğu, vuslatta aramıştır.

6. Hüzün Anlayışı

Kalbin cilası olan hüznün, gönlü parlak hale getirir. Sufiler, Kur'ân ve sünnetin ruhuna uygun olarak dünyayı fani ama emek yeri, ahireti ise hem baki hem de mükafat yeri bildiklerinden, daima hüznü

olmayı tercih etmişlerdir. “Kur’ân’ı ağlayarak okuyun, ağlamıyorsanız ağlar gibi okuyun” hadisine uymuşlar ve bu öğretiyi içselleştirmişlerdir. Basra ekolü ile temsilcisi Hasan’ın siresinde havf ve hüznün hakimdir.(Şeref, 1977, s. 65)

Hasan ve talebeleri, hüznün faydalı olduğuna inanır ve ölümü unutmamak için hüznü olmayı severlerdi. Salih amelleri samimiyetle yapmalarında da hüznün etkili olduğunu düşünüyorlardı. Her an bir musibetin kendilerine isabet edeceği endişesiyle hüznü hallerinden vazgeçmezlerdi. (Şeref, 1977, s. 65) Hüznün, Hasan’ın talebelerinden Farkad es-Sabahî, Hüşam bin Hıssan (ö. 150/767) ve Abdülvahid bin Zeyd gibi isimler vasıtasıyla yaygınlaşmaya başladı. Hatta hüznün, böylece müstakil bir konu olarak tasavvuf kaynaklarında yerini almış oldu.(Enver, 2017, ss. 108-111)

Kalbinde hüznü eksik olmayanlar, mekruhları işlemeye yeltenmezler. Hikmet temsilcisi Lokman, kalpteki hüznün sönmemesi için Allah’ı ve ölümü unutmamayı tavsiye etmiştir. Hüznün, müminin kalbinde Allah’a olan bağlılığın ve dünya nimetlerine karşı mesafeli duruşun bir göstergesidir. Hüznü bir gönül, Allah’a daha yakın olma arzusuyla doludur ve bu arzu, kişinin ibadetlerine ve ahlaki davranışlarına yansır. Farkad ve diğer sufi önderler, hüznün bu manevi yolculukta ne kadar önemli bir yer tuttuğunu kavramış ve bunu öğretilerine yansıtılmışlardır.

Ayrıca, peygamberimizin “*Lezzetleri yok edeni (yani ölümü) çok hatırlayın*”(Nesâî, 1986, s. Cenâiz, 3) benzeri hadislerini düşünen sufiler, daima hüznü olmayı tercih etmişlerdir. Bu hal, sözlerine, davranışlarına ve hatta yürüyüşlerine yansımıştır. Bunlardan Farkad, yoruluncaya kadar, hatta kirpiklerini dökülünceye kadar ağlardı. Ona neden böyle yaptığını soranlara şöyle derdi: “*Allah korkusundan ağlayan gözleri ateşin yakmayacağını duydum*” der, böylece hem ağlar hem de ağlatırdı.(İbn Ebî’-Dünyâ, 1995, s. 57) Farkad’ın Hammad bin Vakid’ten rivayetine göre, Ebû Übeyde “*Hüznün kalbin cilasıdır, tefekkür onunla elde edilir*” dedikten sonra ağladığını söylerdi. Farkad, bu sözlerle hüznün manevi yolculukta ne kadar önemli bir rol oynadığını vurgulamıştır. Hüznün, Allah’a olan derin sevginin ve bağlılığın bir ifadesi olarak, sufilerin hayatlarında merkezi bir yer tutmuştur. Bu nedenle, sufiler hüznü bir ruh halini koruyarak Allah’a daha yakın olmayı amaçlamışlardır.

7. Fütüvvet Anlayışı

Fütüvvet, civanmertlik, fedakârlık ve başkasını kendine tercih etme erdemlerini kazananların mesleğidir. Fütüvvet kavramı, isim olarak mevcut olmasa da peygamber ve ashabının davranışları bu erdemleri tamamen açıklar niteliktedir. Farkad’ın rivayetlerinde de bunu görmek mümkündür.

Farkad’ın rivayetlerinde, Müslümanların derdiyle ilgilenmeyenlerin onlardan olmadığını, onlara zarar verenlerin lanetlendiğini, birinin bir sıkıntısını giderenin Allah tarafından yetmiş üç mağfiretle ödüllendirileceğini bildirmiştir. Bu rivayetlere göre, bir kişi, bir müminin sıkıntısını giderirse, Allah onun dünya ve ahiretinin ıslah olmasına yardımcı olur ve diğer yetmiş iki mağfireti kıyamete bırakır.(Ebû Naîm el-İsfehânî, 1989, ss. 47-50)

Farkad’ın bu rivayetleri, fütüvvet erdemlerinin önemini vurgulamaktadır. Fütüvvet, İslam toplumunda kardeşlik ve dayanışma ruhunu pekiştiren bir değerler bütünü olarak görülür. Farkad, bu erdemleri yayarak Müslümanlar arasında güçlü bir sosyal bağ oluşturmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda, fütüvvet sadece bireysel bir ahlaki erdem değil, aynı zamanda toplumsal bir ideal olarak benimsenmiştir.

Farkad’ın hayatı ve öğretileri, fütüvvetin nasıl yaşanması gerektiği konusunda önemli dersler sunmaktadır. Onun rivayetleri, Müslümanların birbirine karşı sorumluluklarını hatırlatarak, toplumsal

dayanışma ve yardımlaşmanın önemini vurgulamaktadır. Bu şekilde, Farkad'ın fütüvvet anlayışı, İslam toplumunun ahlaki temellerini güçlendirmekte ve bireyleri daha erdemli bir yaşam sürmeye teşvik etmektedir.

Farkad'ın Enes bin Malik'ten rivayet ettiğine göre, Enes şöyle dedi: Bir gün peygamberimizin abdest almasına yardım ederken bana baktı ve şöyle dedi: “*Müslüman kardeşinin bir sıkıntısını veya üzüntüsünü gidermek, onu meslek sahibi yapmak, bir borcunu ödemek veya bulunmadığında çocukluğunu gözetmekle onu sevindirmenin mağfiretin gereklerinden olduğunu biliyor musun?*” Farkad, Hz. Süleyman'ın arpa ekmeği yediğini ama halka has buğday ekmeğinden yedirdiğini de anlatmıştır. Bir rivayetinde, “*Yetimin içinde olduğu sofradan daha şerefliyi yoktur*” derdi. Başka bir rivayette ise, “*İyiliklerin tamamı sadakadır; ister fakire ister zengine yapılsın, değişmez*” demiştir. Farkad, Tevrat'ta şunu okuduğunu bildirmektedir: “*Allah'a ilk isyan kibir, haset ve hırstan olmuştur.*” (M. b. A. b. O. Zehebî, 1991, s. 8/517)

Farkad, fedakarlığıyla da fütüvvet ehli olduğunu göstermiştir. Şam yönetimine karşı İbnü'l-Eş'as'ı destekleyenlerden olduğu için Haccac'tan kaçtığı veya onun tarafından arandığı sürede, Vasıt'ta camide namaz kılarken Haccac'ın sadaka dağıttığını birkaç defa kendisine verdiği halde keseyi reddettiğini görünce Haccac, “*Sen kimsin?*” diye sormuştur. Farkad, “*Ben Farkad'ım,*” demiştir. Haccac, “*Biz seni ararken sen bizimle misin?*” demiştir. Farkad durumunu arz edince, Haccac, “*Seni affettim,*” demiştir.

Sabahleyin, Haccac bir Kûfeli'nin öldürülmesini emretti ve infaz edilene kadar Farkad'a eşlik etmesini söyledi. Farkad görevliye, “*Bu adamın suçu nedir?*” diye sordu. Adam, “*Bilmiyorum. Eğer öldürmemi emredersen infaz ederim, istersen de serbest bırakırız,*” dedi. Farkad, “*O zaman serbest bırakalım,*” dedi ve adam öldürülmekten kurtuldu. Allah da Farkad'ı Haccac'a unutturdu ve takipten kurtuldular. (Belâzurî, 1417/1996, s. 13/424)

Helalından kazanmak, elinin kazancıyla geçinmek fütüvvet ehli için önemli bir aşamadır. Farkad'ın dokumacılıkla uğraşır. Ayrıca onun yanına giden Yezîd b. Mühelleb boynunda orak olduğunu görmüştür. Bu da tarım işiyle de uğraştığını göstermektedir. (Belâzurî, 1417/1996, s. 8/315)

Farkad, “*Her kim sabreder ve mükâfatını Allah'tan umarak Müslüman bir beldede pazarladığı mal o günün rayiciyle satsa, Allah katında şehit fazileti gibidir,*” hadisini rivayet ettikten sonra şu ayeti okudu: “*Allah'ın lütfundan rızık aramak üzere yeryüzünde dolaşacak olan kimseleri ve Allah yolunda savaşacak olanları şüphesiz bilir*” (Müzemmil, 73/20).

Beni İsrail abidlerinden biri, kıtlık zamanında bir kum tepesinin yanında geçerken, “*Keşke bu kum un olsaydı da onunla Beni İsrail'in açlarını doyursaydım,*” dedi. Allah, onların nebilerinden birine şöyle vahiy etti: “*O kuluma de ki, Rabbin o kum tepesini un olarak kabul etti ve onu sadaka olarak dağıttığın gibi senden kabul etti ve ecrini yazdı.*” (Şa'rânî, 2001, s. 52)

Bu anlatım, Farkad'ın sabır ve cömertlik gibi erdemlere verdiği önemi göstermektedir. Sabır, zorluklar karşısında direnç göstermeyi ve Allah'tan mükafat beklemeyi ifade ederken, cömertlik ve başkalarını düşünmek de bu erdemlerin bir parçasıdır. Farkad, Müslümanların ticarete dürüst olmaları gerektiğini ve Allah'ın rızasını kazanmak için çalışmalarını gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca, Beni İsrail abidinin hikayesi, niyetin saflığını ve Allah'ın samimi niyetleri nasıl takdir ettiğini göstermektedir.

Farkad, “*Cesaret ve müsamahakârlıkta bu ümmetten daha hayırlısı yoktur,*” (İbn Hamid & v.dğr., 2003, s. 6/2288) demektedir. Bu rivayetler göz önünde bulundurulduğunda, her ne kadar fütüvvet isim olarak

yaygınlaşmamışsa da, zahit ve abidlerin söylem ve davranışlarında gerçek anlamda fütüvvetin hakim olduğunu görmekteyiz.

Fütüvvet, İslam ahlakında önemli bir yere sahip olan, cömertlik, fedakârlık ve başkalarını kendine tercih etme gibi erdemleri içeren bir kavramdır. Farkad'ın hayatı ve rivayetleri bu erdemlerin nasıl yaşandığını ve uygulandığını açıkça göstermektedir. Farkad'ın rivayetleri ve davranışları, onun sadece bir zahit değil, aynı zamanda toplumsal adaletin, yardımlaşmanın ve kardeşliğin de savunucusu olduğunu ortaya koymaktadır. Farkad'ın fütüvvet anlayışında öne çıkan temalar şöyle özetlenebilir:

1. Fedakârlık ve Cömertlik:

Farkad'ın rivayetleri, Müslümanların birbirine yardım etmesinin ve sıkıntılarını gidermesinin önemini vurgulamaktadır. Farkad'ın, "Birinin bir sıkıntısını giderene Allah yetmiş üç mağfiret verir," şeklindeki rivayetleri, fütüvvetin temel erdemlerinden biri olan fedakârlık ve cömertliği açıkça ortaya koymaktadır.

2. Toplumsal Dayanışma:

Farkad, Müslüman kardeşlerinin ihtiyaçlarına duyarlılık gösteren ve onların sorunlarıyla ilgilenen bir kişi olarak tanınmıştır. "Müslüman kardeşinin bir sıkıntısını veya üzüntüsünü gidermek, onu meslek sahibi yapmak, bir borcunu ödemek veya bulunmadığında çoluk çocuğunu gözetmekle onu sevindirmenin mağfiretin gereklerinden olduğunu biliyor musun?" sözü, İslam toplumunda güçlü bir sosyal bağın ve dayanışmanın önemini vurgulamaktadır.

3. Cesaret ve Müsamahakârlık:

Farkad, "Cesaret ve müsamahakârlıkta bu ümmetten daha hayırlısı yoktur," diyerek, İslam toplumunda cesaret ve hoşgörünün ne kadar değerli olduğunu vurgulamaktadır. Farkad'ın, masum bir insanı canı pahasına kurtararak gösterdiği cesaret ve müsamaha, onun fütüvvet anlayışının merkezinde yer alır.

4. İyilik ve Sadaka:

Farkad'ın iyilik ve sadaka konusundaki rivayetleri, "Yetimin içinde olduğu sofradan daha şerefliyi yoktur," ve "İyiliklerin tamamı sadakadır; ister fakire ister zengine yapılsın, değişmez," şeklindedir. Bu, iyilik yapmanın sadece fakirlere değil, herkes için geçerli bir erdem olduğunu ortaya koyar. Farkad, bu tutumuyla İslam ahlakını ve toplumsal dayanışmayı pekiştirmiştir.

Farkad'ın hayatı ve öğretileri, fütüvvetin İslam ahlakında nasıl yaşandığını ve uygulandığını açıkça göstermektedir. Onun cesareti, cömertliği ve fedakârlığı, sadece kendi döneminde değil, günümüzde de örnek alınacak bir model sunmaktadır. Farkad, bu erdemlerle İslam toplumunun ahlaki temellerini güçlendirmiş ve bireylerin daha erdemli bir yaşam sürmelerine rehberlik etmiştir. Bu nedenle, Farkad'ın hayatı ve öğretileri, İslam ahlakının ve fütüvvetin en güzel örneklerinden biri olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç

Farkad es-Sabahî'nin hayatı ve tasavvufi düşünceleri, İslam'ın erken dönemlerinde zahitlik ve mistisizm anlayışının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu çalışmada, Farkad'ın zühd anlayışı, muhabbet, hüzn ve fütüvvet gibi tasavvufi kavramlarla ilişkisi ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Ermeni asıllı olup Hıristiyanlıktan İslam'a geçen Farkad, Basra'da Hasan-ı Basri gibi önemli bir şahsiyetin yanında yetişmiş ve onun düşüncelerinden etkilenmiştir. Ancak Farkad, kendine özgü tasavvufi görüşleri ve sıkı zühd anlayışıyla dikkat çekmiştir.

Farkad'ın zühd anlayışı, dünyevi zevklerden ve maddi varlıklardan uzak durmayı içermektedir. Bu anlayış, Farkad'ın sürekli olarak yün cübbe giymesi ve pahalı yemeklerden kaçınmasıyla somutlaşmıştır. Bu yönüyle, Farkad'ın zühd anlayışı, İslam'ın erken dönemindeki diğer zahitler gibi, dünya nimetlerine karşı mesafeli durmayı ve ahireti öncelemeyi vurgulamaktadır. Bu bağlamda, Farkad'ın zühd anlayışı, eski Hıristiyan adetlerinin bir devamı olarak görülmüş ve bu konuda eleştirilere maruz kalmıştır.

Farkad'ın muhabbet konusundaki görüşleri, Allah'a derin bir sevgi ve bağlılık üzerine kuruludur. Farkad, Allah'a olan muhabbetin, dünyevi arzulara ve nefsin isteklerine üstün gelmesi gerektiğini savunmuştur. Bu sevgi, Farkad'ın tasavvuf anlayışının merkezinde yer almakta ve onun zahitlik pratiğiyle birleşmektedir. Farkad, Allah'a olan sevgisini semavi kitaplarla desteklemiş ve bu sevgiyi her fırsatta dile getirmiştir.

Hüzün kavramı da Farkad'ın tasavvufi anlayışında önemli bir yer tutmaktadır. Farkad ve onun gibi düşünen sufiler, dünyanın faniliği ve ahiretin ebediliği üzerinde durarak, hüznü bir yaşam sürmeyi tercih etmişlerdir. Bu hüznü, onların manevi yolculuklarında bir rehber olmuş ve onları dünyevi bağlardan uzaklaştırarak, Allah'a daha yakın olmalarını sağlamıştır. Farkad'ın hüznüyle ilgili rivayetleri ve yaşantısı, onun bu konudaki derin anlayışını ve uygulamalarını ortaya koymaktadır.

Fütüvvet, yani civanmertlik ve fedakârlık, Farkad'ın tasavvufi kişiliğinin bir diğer önemli bileşenidir. Farkad, Müslüman kardeşlerine yardım etmeyi, onların sıkıntılarını gidermeyi ve fedakârlık yapmayı, fütüvvetin en temel erdemleri olarak görmüştür. Onun bu anlayışı, tasavvufi değerlerin pratikte uygulanması ve toplumsal adaletin sağlanması açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu çalışma, Farkad es-Sabahî'nin tasavvufi hayatı ve öğretilerini, İslam'ın erken dönemindeki mistik düşüncenin şekillenmesinde oynadığı rolü ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Farkad'ın zühd anlayışı, muhabbet, hüznü ve fütüvvet gibi tasavvufi kavramlarla ilişkisi, onun manevi yolculuğunun derinliklerini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Ayrıca, Türkiye'de Farkad es-Sabahî hakkında ayrıntılı bir çalışmanın bulunmaması, bu konunun daha fazla araştırılmasını gerektirmektedir. Bu bağlamda, Farkad es-Sabahî'nin hayatı ve öğretileri, tasavvufun İslam dünyasındaki yerini ve etkisini anlamak için kritik bir öneme sahiptir.

Kaynakça

- Abbas, İ. (1952). *el-Hasan el-Basrî: Sîretühû, şahsiyyetühû, te âlîmühû ve ârâ üh*.
- Afifi, E.-A. (1956). Mukaddime. İçinde *Fî't-Tasavvufî'l-İslami*. Lecnetü't-Te'lîf ve't-Tercüme ve'n-Neřr.
- Ahmed b. Hanbel, E. A. A. b. M. b. H. eş-Şeybânî. (t.y.). *Kitâbü'z-Zühd*. Dâru'r-Reyyâhîn.
- Ateş, S. (2005). *İslam Tasavvufu*. Yeni Ufuklar.
- Aycan, İ. (1996). Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 14, ss. 427-428). TDV Yayınları.
- Aydınlı, A. (2004a). Merfû. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 29, ss. 180-181). TDV Yayınları.
- Aydınlı, A. (2004b). Mevkuf. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 29, ss. 437-438). TDV Yayınları.
- Belâzurî, A. b. Y. b. C. el-. (1417/1996). *Ensâbu'l-Eřrâf* (1-13). Dâru'l-Fikr.
- Belensî, E. A. M. b. A. (1411/1991). *Tefsîru mübhemâtü'l-Kur'ân*. Dâru'l-Ėarbi'l-İslâmî.
- Cemâluddîn el-Mizzî, E.-Haccâc Y. b. 'Abdurrahmân b. Y. el-Kelbî. (1400/1980). *Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâ'ir-Ricâl* (1-35). Mu'essesetu'r-Risâle.
- Cevherî, İ. b. H. (1407/1987). *Es-Sihâh tâcü'l-lugati ve sıhâhü'l-arabiyye*. Dâru'l-ilm li'l-melâyîn.
- Cüneyd, E. İ. İ. b. A. el-. (t.y.). *El-Mahabbetü lillah Sübhânehu*. Dâru'l-Mektebî.
- Ebû Muhammed, A. b. İ. (1424/2003). *Hatbetü'l-kitâb el-müemmel li'r-red ila'l-emri'l-evvel*. Edvâü's-Selef.
- Ebû Na'îm el-İsfehânî, A. (1989). *Hilyetu'l-evliya ve tabakâtu'l-aşfiyâ'* (1. bs). Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye.
- Enver, A. H. (2017). Hareketü'z-zühd ve neř'etü'l mustalahati's-sûfiyye (Hasan el-Basrî enmûzecen). *Mecelletü Vadi'n-Nil*, 13.
- Hatiboğlu, İ. (2006). Müsned. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 32, ss. 98-99). TDV Yayınları.
- İbn Ebî Şeybe. (t.y.). *Musannef*.
- İbn Ebî'd-Danyâ, E. B. A. b. M. (1990). *El-İşrâf fi menâzili'l-eşrâf*. Mektebetü'r-Reřd.
- İbn Ebî'd-Dünyâ, E. B. A. b. M. (1995). *Er-Rikâ ve'l-bükâ*.
- İbn Ebî'd-Dünyâ, E. B. A. b. M. (1417/1997). *El-Cû'*. Dâru İbn Hazm.
- İbn Ebû Hatim, E. M. A. b. M. b. İ. er-Râzî. (t.y.). *El-Cerh ve't-ta'dîl*.
- İbn Hamid, S. b. M., & v.đđr. (2003). *Mevsuatu Nadratu'n-Na'im fi Mekarimi Ahlaki'r-Rasuli'l-Kerîm (s.a.v)*. Daru'l-Vesile.
- İbn Mu'în, E. Z. Y. (1985). *Târîhu İbn Mu'în*. Macma'u'l-Lugati'l-'Arabiyye.
- İbn Sa'd, E. 'Abdullâh M. b. S. b. M. (2001). *Et-Tabakâtü'l-kebir*. Mektebetü'l-Hancî.
- İbn Seyyidünnâs, F. M. b. M. el-Ya'murî. (1409). *En-Nefhü's-şezî fi şerhi Câmi't-Tirmizî*. Dâru'l-Asime.
- İbnu'n-Nedîm, M. b. İ. E.-F. (1997). *El-Fihrist* (Mahmut Ramazan, Ed.). Daru'l-Ma'rife.
- İbnü'l-Cevzî, E.-F. C. 'Abdurrahmân b. 'Alî b. M. el-Bađdâdî. (1421/2000). *Şıfatü's-Şafve* (1-2). Dâru'l-Hadîs.
- Kuşeyrî. (t.y.). *Er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. Dâru Cevâmi'il-Kelîm.
- Makdisî, E. M. A. b. A. el-. (1437-2016). *El-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*. el-Hey'etü'l-Âmme li'l-İnâyeti bi Tibâ'eti ve Neřri'l-Kur'ânî'l-Kerîm.

- Nemîrî, İ. b. Y. b. Ğ. (t.y.). *Kitâbü ta'biri'r-rü'yâ*. Geliş tarihi 02 Haziran 2024, gönderen <https://shamela.ws/book/10696/17>
- Nesâî, E. A. A. b. Ş. b. A. en-. (1986). *Sünen*. Mektebetü Matbûatü'l-İslâmiyye.
- Neşşâr, A. S. el-. (1389). *Neşetü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*. Darü'l-Me'arifi.
- Ömer, A. M. (2008). *Mu'cemü'l-lugati'l-'Arabiyyeti'l-mu'âsir*. 'Âlemü'l-Kütüb.
- Özen, Ş. (2006). Nehaî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 32, ss. 535-538). TDV Yayınları.
- Polat, S. (2006). Mürsel. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 32, ss. 52-54). TDV Yayınları.
- Seâlibî, E. M. A. b. M. b. İ. es-. (t.y.). *Hâssü'l-hâs*. Dâru Mektebeti'l-Hayât.
- Sem'ânî, E. S. A. b. M. b. M. (1402/1982). *El-Ensâb*. Meclisu Dâireti'l-Me'ârifî'l-'Usmâniyye.
- Şeref, M. C. (1977). *Hasâisü'l-hayâti'r-rûhiyye fi Medreseti Bağdat*. Dâru'l-Fikri'l-Câmi.
- Şeybî, K. M. (1982). *Es-Sıla beyne't-tasavvuf ve't-teşeyyu*. Dâru'l-Endelus.
- Yahya b. Maîn, E. Z. Y. b. M. (1399/1979). *Et-Târîh (et-Târîh ve'l-ilel)*. Merkezü Bahsi'l-İlmî.
- Yâkût el-Hamevî, E. 'Abdillâh Ş. (1995). *Mu'cemu'l-Büldân*. Dâru Sâdır.
- Zebidî, M. b. M. b. M. el-Hüseynî. (t.y.). *İthâf es-Sâde el-Muttakîn bi-Şerh İhyâ' Ulûm ed-Dîn*.
- Zehebî, E. 'Abdillâh Ş. M. b. A. b. 'Os mân ez-. (1382/1963). *Mizânu'l-İtidâl fi Nağdi'r-Ricâl* (1-4). Dâru'l-Marife.
- Zehebî, M. b. A. b. O. (1991). *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (1-53). Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- Zehebî, Ş. M. b. A. (1985). *Siyeru alâmi'n-nubelâ'* (Şuayb Arnavût & Hüseyin el-Esed, Ed.; 3. bs). Müessesetu'r-risâle.